

DEN PENSIONERADE SÅNGPROFESSORNS
REDOGÖRELSE OCH REFLEXION AVSEENDE
DET KONSTNÄRLIGA UTVECKLINGSARBETET
INTERPRETATIVA FRÅGESTÄLLNINGAR KRING
*J. S. BACHS "GEISTLICHE LIEDER UND ARIEN"*¹

¹ Dessa sånger ingår i en *Musicalisches Gesang-Buch* som gavs ut av George Christian Schemelli 1736 i Leipzig och som totalt innehåller 954 psalmtexter. Till 69 av dem fick Johann Sebastian Bach (1685-1750) i uppgift att ta fram melodier och dessutom utarbeta besiffrade basstämmor, som kunde fungera som underlag för ett ackompanjemang. Hur många melodier som är av hans egen hand är omstritt.

UR VÅR ANSÖKAN OM KU-MEDEL ANNO 2009

Syfte

I det såväl konstnärliga som pedagogiska arbetet med dessa sånger har det saknats ett konkret handledningsmaterial. Projektets huvudsyfte är att lyfta fram interpretationsfrågor i samband med instuderingsarbetet och att skapa en lathund som kan utvidga och förstärka användandet av detta mångfacetterade kulturarv i framtiden.

Vi² vill alltså

arbeta med konstnärligt-interpretativa frågeställningar innefattande aspekter vad gäller originalspråk, översättning, tonbildning, artikulation, tempofrågor, frasering, utsmyckningsmöjligheter och stämning/temperatur med mera.

presentera en lathund med utgångspunkt från fallstudier av ca 15³ sånger ur Schemellis sångsamling.

Genomförandebeskrivning

Vi avser

att göra ett delvis nytt urval av sånger som relaterar till kyrkoårets olika högtider och tankegods. Vi vill även försöka utvidga den i vår tid på ett alarmerande sätt krympande repertoaren för bröllop och begravning.

att skapa studenttillvända tyska textnycklar (uttalskommentarer, ordagranna översättningar, innehållssammanfattningar).

att med inspiration från den betydligt modernare norska utgåvan från 1978 med översättningar av Egil A. Wyller utforska möjligheterna att göra svenska nyöversättningar som kan fungera problemfritt i gudstjänstsammanhang och förrättningar.

att förse varje sång med musikaliska och sångtekniska kommentarer, som ger nycklar till hur de många gånger svårsjungna fraserna bäst kan hanteras.

² Professor Johannes Landgren och undertecknad.

³ Mängden sånger som skulle ingå i projektet bestämdes på ett rätt tidigt stadium av mig till 23. Tack vare att jag är en pianist med utmärkt förmåga till *a vista*-läsning var jag inte beroende av ”coaching” av professor Landgren eller någon annan.

Förmodligen tyckte jag att det kunde vara lämpligt att urvalet utgjorde precis en tredjedel av sångerna och ariorna. I sin tur borde detta nämligen bli lagom längd för en cd-skiva, om man totalt tog med cirka 70 verser. Jag botaniserade framför allt i Petersutgåvan, där samtliga sånger finns med. Urvalsprinciperna har dessvärre bleknat i minnet.

Men lyckat blev det! Nitton av sångerna visade sig stå i det i Sverige och Norge fortfarande mycket använda häfte med 35 sånger som gavs ut av Mogens Wöldike 1949. När det var dags att planera inspelningen, gick det dessutom att osökt sammanföra sångerna under tre rubriker: *Fadern och Sonen*, *Kyrkoåret* samt *Livet och döden*. (Se nedan.)

Det konstnärliga utvecklingsarbetet *Interpretativa frågeställningar kring J. S. Bachs "Geistliche Lieder und Arien"* startade enligt ovan med intentioner som kan karakteriseras som praktiskt-pedagogiskt jordnära, vilket innebar att jag ansåg mig ha åtskilligt på fötterna från ett långt yrkesliv som både Bach/sångare och pedagog. Min konsertverksamhet med just de här sångerna hade dock, när jag undersökte den i detalj, varit begränsad.

DOKUMENTERADE EGNA FRAMFÖRANDE AV *GEISTLICHE LIEDER UND ARIEN*

24/3 1978	Min frälsare, vad själave 19-17 ⁴ -BWV 487	Gustav Adolf/ Borås
9/4 1982	Upp till dig på korsets stam 21-18-BWV 498	Kumla
5/7 1984	O Jesus, du vår salighet 52-23-BWV 468 Ett nödvändigt är 7-13-BWV 453 Åt Gud förtror jag mig ⁵ 46-11-BWV 466	Hagakyrkan/ Göteborg
25/8 1985	Liksom vandraren i längtan 30-5-BWV 462 Gud lever än BWV 461	Långared
4/3 1990	Helga tempel, slut oss inne ⁶ 56-33-BWV 439 Hjälp mig, o Jesu 62-34-BWV 484 Gud är min frälsning 66-31-BWV 502	Långared
19/5 1991	Välkommen, sköna pingst BWV 479 Gott, wie gross ist deine Güte 30-5-BWV 462	Vasakyrkan/ Göteborg

Tack vare de möjligheter som de beviljade KU-medlen skapade och tack vare att projektets tidsram tilläts tänjas ut närmast i det oändliga, kunde fönstren öppnas åt alla håll. Den personliga, relativt begränsade, pedagogiskt-konstnärliga uppfattningen kunde *kompletteras*, *modifieras* och i slutändan *uppgraderas* genom att fokus kom att ligga alltmer på de vetenskapliga aspekterna av sångerna. Exempelvis utkristalliserades det ett antal forskningsområden:

Få en klar bild av Bachs liv.
Samla tidigare inspelningar och ta ställning till dem.

⁴ Dessa siffror hänför sig till numreringen i cd-skivan *Förgöt mig ej!/Vergiss mein nicht!*. (Se nedan.)

⁵ Denna sång har jag dessutom med annan text av biskop J. A. Eklund, i modifierad form, sjungit på åtskilliga bröllop.

⁶ Denna psalmtext av Jacob Tegengren, ur 1943 års svenska psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland, har jag även sjungit på begravningar.

Välja upplysande och inspirerande texter ur Bachlitteraturen.

Välja bästa tillgängliga notbild och väga den mot originalutgåvan och mot trycket i Neue Ausgabe sämtlicher Werke (NBA).

Våga läsa varje sång *respektfullt* vad gäller psalmdikterna men *respektlöst* vad gäller melodiken, det vill säga visa *vördnadsfull respekt* för det religiösa budskapet i dess enastående språkdräkt men visa *lekfull respektlöshet* för tonsättningarna vare sig det rör sig om ”äkta” Bach eller inte.

Dokumentera den erövrade kunskapen och friheten med en cd-skiva.

EXEMPEL PÅ TIDIGA ”JORDNÄRA” TANKEGÅNGAR UR DATORARKIVET

”Vi vill framför allt stimulera/uppmuntra våra kollegor till att våga använda det här materialet, och då måste man ha en palett av infallsvinklar.”

”Många pedagoger tillmäter *arie antiche* liksom Vaccajs *Metodo pratico* någon sorts magiska röstskolningsegenskaper. Med rätt användning kan Bach/Schemelli-sångerna ge minst lika mycket.”

”Bach/Schemelli skulle kunna fungera som ett motmedel mot den rådande tendensen att en sångare bara behöver producera melodin och att alla sorters klang är lika bra.”

”Bach/Schemelli torde kunna vara en väg att utveckla en *klassisk* klang hos studenten oavsett hans eller hennes röstbegåvning. Eventuellt går detta lättare tack vare innehållet är sakralt.”

”Bach/Schemelli borde kunna fungera som en intresseväckande inkörsport till sång och spel i barockens anda.”

DEN ÄLDRE ”PEDAGOGISKA” OCH DEN NYARE ”VETENSKAPLIGA” INRIKTINGEN RESULTERADE SÅ SMÅNINGOM I ETT KOMPENDIUM⁷ MED FÖLJANDE RUBRIKER FÖR VAR OCH EN AV DE 23 SÅNGERNA

Tysk text med svensk översättning

Urvalskriterier

Textrubrikvarianter

Textsammanfattning i miniformat

Textskillnader mellan Petersutgåvan och NBA

Metrikkommentarer

Tryckta tonarter

Omfång

Antal takter och melismer

Större intervall

Tonupprepningar

Mängd besiffring

Tempobeteckningsvarianter

Textförfattare

NBA-information

Övrigt

⁷ ...vilket kommer att ligga kvar i datorn på obestämd tid. Där återfinns även exempelvis

Minimala textsammanfattningar för alla de 69 sångerna

Två sorters litet utförligare textsammanfattningar för de 23 sångerna

Svårintonerade föruttagningar i melodin

Lågt och bekvämt/Inte helt lågt men ändå bekvämt/Extraordinära krav

Sånger nästan utan melismer

Tyskt uttalskompendium à 7 sidor

Norskt uttalskompendium à 3 sidor

TILLÄMPAD FÖRMÅGA TILL ANALYS AV MELODISTILEN

Man får inte låta sig luras av att sångtexterna är på tyska. Det här är musik med frekventa inslag av *italienska* stilmedel. Detta har i sin tur inneburit att jag har kunnat tillämpa all erfarenhet från min tidigare sånghistoriska forskning; exempelvis har kunskaper om äldre tiders indelning av repertoaren i *canto spianato*⁸, *canto fiorito*⁹ och *canto declamato* visat sig synnerligen värdefulla. Likaså kan ”den italienska fraseringen” med dess riktning till den sista möjliga betoningen i varje fras göra underverk med de ofta långa och luftkrävande fraserna.

”LITTERATURFYRAR” INOM MIN TIDIGARE FORSKNING OM
HEINRICH PANOFKA OCH NICOLA VACCAJ
TILLÄMPBARA FÖR BACH/SCHEMELLI

Caccini 1601

Tosi 1723

d’Aubigny von Engelbrunner 1803

Pariskonservatoriets sångmetod 1804

Corri 1810

Häser 1820

Garcia *père* cirka 1820

von Winter 1825

Vaccaj 1834

Garcia *filis* 1840/1847

Cinti-Damoreau 1849

INSPIRATION FRÅN LÄRARE JAG HAFT

Nikolaus Harnoncourt

Man får inte bli stressad av notbilden.

Det är ett stort misstag om man tror att den tryckta notbilden skall följas minutiöst.

Nottrycket är inget bevis för att man utförde det så.

En helnot som slutton kan spelas/sjungas kort.

En accent har störst effekt om den kommer sent.

Inget har större effekt än pausen.

Språket skall vara basen för tolkningen.

Ernst Haefliger

Nicht ”alte Musik” machen.

Gör aldrig ”stilriktiga” framföranden av äldre musik.

Die Harmonien immer voraushören.

Man måste alltid höra den harmoniska strukturen i förväg.

Erleben was kommt.

Man måste uppleva i förväg det som kommer att hända.

Nicht mit Sentiment überladen.¹⁰

Bli aldrig känslös i överkant.

Hugues Cuenod

Utgå alltid från den deklamerade texten.

Ta in den naturliga diktionen i rösten.

Orden måste göra instrumentet intressant.

⁸ Lugn melodiföring i psalmstil.

⁹ Ornamenterad melodi i ariastil.

¹⁰ Svår balansgång.

EXEMPEL PÅ SENARE FORSKNING

VIDGAD FÖRSTÅELSE AV HELA BACH/SCHEMELLI

Efter hand stod det klart att jag måste bekanta mig med samtliga 69 sånger för att ännu bättre kunna förstå de 23.¹¹

Detta underlättades genom att jag fick tillgång till tre i stort sett kompletta inspelningar av *Hugues Cuenod* och *Hilde Rössel-Majdan* från 1954, *Georg Jelden* från 1974 samt *Klaus Mertens* och *Barbara Schlick* från 1998.¹² Sammantaget har jag fått ihop inspelningar av 19 sångare från den europeiska kontinenten:

Theo Altmeyer / tenor
 Hugues Cuenod / tenor
 Erna Berger / sopran
 Georg Christoph Biller / baryton
 Herta Flebbe / sopran
 Raimund Gilvan / tenor
 Paul Gümmer / bas
 Frauke Haasemann / alt
 Ernst Haefliger / tenor
 Georg Jelden / baryton
 Wilhelm Kaiser / tenor
 Klaus Mertens / baryton
 Martin Petzold / tenor
 Hilde Rössel-Majdan / alt
 Barbara Schlick / sopran
 Christoph Scholtz / gossopran
 Peter Schreier x 2 / tenor
 Gotthold Schwarz / bas
 Lotte Schädle / sopran

Om man söker efter texttolkande melodisk och rytmisk frihet hos ovanstående blir man oftast varken imponerad eller inspirerad, troligen beroende på att så många inte kan förverkliga sin musikalitet på grund av sångtekniska problem. Men Peter Schreier höjer sig över de andra i sina två inspelningar, och det glimmar till hos exempelvis Hugues Cuenod, Ernst Haefliger och den knappast välkända Herta Flebbe.

Några saker förvånar särskilt mycket:

Men respekterar förlaget Breitkopfs ”romantiska” notbild (i den höga sättningen), med exempelvis en uppsjö av små och stora bågar, in absurdum.

Trots att man är tysktalande förbiser man interpunktionen.

Man är mer intresserad av att demonstrera en dansform än att gestalta texten.

Man gör förändringar av såväl melodi som tempo i en fras som måste vara tänkt som ett eko.

¹¹ NÅGRA TANKAR KRING VAD SOM HÖJER BACH/SCHEMELLI-SÅNGERNA ÖVER SÅ MYCKET ANNAN SAKRAL LITTERATUR

Den melodiska skönheten och rikedomerna med ibland koralartad begränsning, ibland nyskapande ”italiensk” expansion.

Den rytmiska variationen.

Den harmoniska originaliteten.

Texternas rikedom vad gäller såväl det språkliga uttrycket som det universella och tidlösa evangelisk-lutherska tankegodset.

¹² I sin tur ledde detta till att jag upptäckte sju à åtta sånger som jag i efterhand önskar hade fått komma med på cd-skivan.

Man slutar i dur i samtliga verser i en sång som går i moll. (Det borde rimligen bara vara i den sista versen.)

Inspelningarna har analyserats med hänsyn till fel och förtjänster, men resultaten kommer jag att behålla för mig själv, eftersom jag nu med den nyutkomna cd-skivan *Förgät mig ej!/Vergiss mein nicht!* kan sägas sitta i ”glashus”.

INGÅENDE STUDIER AV ORIGINALUTGÅVANS SÅNGTEXTER¹³

Substantiven trycks genomgående med små bokstäver.

Stavningen är naturligtvis föråldrad: theil, bey, muth, quaal.

Efter ett utropstecken trycker man konsekvent liten bokstav: Ach! höre doch mein flehen.

Men ambition var under flera år att sångtexten i programhäftet till cd-inspelningen skulle återge originalutgåvans språk i detalj, om än med normaliserad stavning, men i den slutgiltiga versionen modifierades och moderniserades *interpunktionen* ganska radikalt.

BEDÖMNING AV UTGÅVORNA I HANDELN

Skillnaderna i utgåvorna av de 69 sångerna hos Breitkopf, Bärenreiter och Peters överraskar och förbryllar liksom det småslarv man upptäcker i ”urtextversionen” i *Neue Ausgabe sämtlicher Werke* på Bärenreiters förlag. Här har jag gjort en noggrann genomgång som så småningom kommer att läggas ut på www.stillebenmusik.se

UNDERSÖKNING AV VÄGAR TILL KONSTNÄRLIG FRIHET

Det stod tidigt klart för mig att ett centralt mål för detta *konstnärliga* utvecklingsarbete skulle vara att exploatera de närmast obegränsade möjligheter till ett ”personligt” musicerande som musik från barocktiden erbjuder.

UTVECKLING AV DEN MUSIKALISKA NYFIKENHETEN OCH ORÄDDHETEN

Om utgåvan är försedd med bågar av olika slag, nyansförslag, crescendon och diminuendon, fermat etcetera, måste man lära sig att läsa notbilden respektlöst.

Vidare måste man exempelvis experimentera med att byta punkteringar, förkorta sluttoner, ändra höjdtoner, ändra bågar och lägga in pauser.

VAL AV TEMPO

Att experimentera fram ”rätt” tempo är en stimulerande uppgift. Detta innebär dock inte att man bestämmer sig för en metronomiseringsciffr och håller fast vid den. Tempot kan mycket väl variera inom samma vers. En innerlig och/eller sorgmodig text måste inte innebära *tempo lento*.

VAL AV TONART

Sångaren skall inte dra sig för att välja den bekvämaste tonarten, fast det förutsätter naturligtvis en transponeringsskicklig organist.

NÄR SÅNGAREN HAR SIN BILD KLAR

tillkommer naturligtvis den intuitiva interaktionen med organisten.

¹³ Handskriften är förkommen.

RESULTAT

Efter att ha testat nio olika kyrkor genomförde vi inspelningen i Örgryte gamla kyrka i oktober 2013. Bortsett från ett i vårt tycke försumbart brus från motortrafikleden i närheten hade den ”allt”: lagom storlek, perfekt akustik, utmärkt orgel, god luftkvalitet, inspirerande atmosfär – och dessutom årtalet 1748 på tornet.

I CD-SKIVAN *FÖRGÄT MIG EJ!/VERGISS MEIN NICHT!* INGÅR FÖLJANDE SÅNGER

Fadern och Sonen

7¹⁴/13¹⁵ Eins ist not! Ach Herr, dies Eine
 53/27 Jesu, Jesu, du bist mein
 52/23 Ich liebe Jesum alle Stund
 34/26 Liebes Herz, bedenke doch
 49/24 Nur mein Jesus ist mein Leben
 8/22 Jesu, meines Glaubens Zier
 46/11 Ich halte treulich still
 47/-- Beschränkt, ihr Weisen dieser Welt

Kyrkoåret

11/14 Auf, auf, die rechte Zeit ist hier
 14/15 Ich steh an deiner Krippen hier
 23/-- So gehst du nun, mein Jesu, hin
 19/17 Mein Jesu, was vor Seelenweh
 10/19 Jesu, deine Liebeswunden
 21/18 Selig, wer an Jesum denkt
 28/-- Jesus, unser Trost und Leben
 29/-- Brunnquell aller Güter

Livet och döden

30/5 Gott, wie gross ist deine Güte
 62/34 Liebster Herr Jesu, wo bleibst du so lange
 44/8 Vergiss mein nicht
 61/32 Liebster Gott, wann werd ich sterben
 56/33 Ach, dass nicht die letzte Stunde
 59/30 Komm, süsster Tod
 66/31 So wünsch ich mir zu guter Letzt

NYSKAPANDE INSLAG

För att tydliggöra dialogen mellan Själén och Jesus i sång 23/--, växlar jag mellan sång (Själén) och deklamation/recitation (Jesus).

Mig veterligen har ingen använt *a cappella*-sång tidigare, vilket jag prövar i första versen av *Vergiss mein nicht* (44/8).

Det mest nyskapande ligger dock inom ramen för min melodiska och rytmiska frimodighet, som spänner mellan allt från aldrig hörda reduktioner av notbilden till oväntade pauser och melodislingor. Ambitionen har varit att utsmyckningarna i möjligaste mån skall upplevas som

¹⁴ Numreringen hos utgåvorna på förlagen Bärenreiter respektive Peters.

¹⁵ Mogens Wöldikes numrering i den svenska utgåvan på Nordiska Musikförlaget.

en förstärkning av textinnehållet. Exempelvis bör ordet *alles/'alla'* sjungas med fler toner än vad som står tryckt.

För att ornamentiken och variationerna skulle fungera i inspelningssituationen fick man vara minutiöst förberedd. Varje diktstrof skrevs ut med så många mellanslag att det fanns gott om plats till att överskådligt och tydligt föra in de planerade förändringarna i melodi, rytm och text med mera. På så vis kunde jag förverkliga större delen av idématerialet. *Att låta sig inspireras i stunden fungerar inte.*

TANKAR KRING PROBLEMATIKEN VAD GÄLLER
ATT TOLKA DE TYSKA SÅNGTEXTERNA TILL SVENSKA

Man kan inte översätta rad för rad utan måste se till hela tankegången oavsett dess längd.

Viktiga bibelcitat i originaltexten bör vävas in.

Efter viss tvekan valde jag en ”gammaldags” nivå på språket; förhoppningsvis kan det förstås även av den unga generationen.

FÖR ÖVRIGT HÄNVISAS TILL ”MENYN” PÅ www.stillebenmusik.se
FILER KRING SKIVAN

Alla verser i cd-skivans ordning

Antalet tryckta verser hos Bärenreiter, Peters och Wöldike

Antalet verser hos Schemelli och på skivan

Breitkopf urval av verser som överensstämmer med skivans

Bärenreiters urval av verser som överensstämmer med skivans

Cd-ordningen med antalet verser

Cd-urvalet enligt Bärenreiter och Peters

Cd-urvalet enligt Wöldike

Frekvensen av namnet Jesus

Försök till indelning enligt rubrikerna psalm...

Insjungna verser som återfinns hos Peters

Insjungna verser som återfinns hos Wöldike

Mer lättlästa sångtexter A

Mer lättlästa sångtexter B

Sammanställning över taktart/er, omfång och innehållsrubrik

Sångerna som ej är komponerade av Bach

Textförfattare och årtal I

Textförfattare och årtal II

LITTERATURSMÖRGÅSBORD

Albert Schweitzer

Eberhard Wenzel

Hugo Seligmann

Ingvar Sahlin

Johannes Zahn

Julius Rabe

Karl Englund

Max Seiffert

Musikens Värld

Rolf Junghanns

Sohlmans Musiklexikon 1951

Tobias Norlind

NÅGRA KOMPLETTA TEXTER

Bärenreiterbaksidan
Mogens Wöldike
Sångarens kronologiska Bachbiografi

OM NOTUTGÅVORNA

Insamlade notutgåvor av Bach/Schemelli
Peters 69 sånger med proveniens
Schemellis innehållsrubriker för alla de 69 sångerna

ÖVRIGT

Förslag på konsert med fyra röster
Förteckning över antalet dur- och mollsånger i skivans urval
Jämförelse mellan antalet takter och melismer
Tempoförslag i två utgåvor
Två svenska sångtexter
Verser som troligen ej blivit inspelade tidigare

TILL SIST

...vill jag uttrycka min tacksamhet till Johannes Landgren för att han tog tag i mig, sin sånglärare under fem år, och ledde oss in på detta KU-projekt, vars potential ingen av oss kunde ana.

Vidare vill jag tacka vår eminente inspelningstekniker Herwin Troje, som jag känt sedan 1972, för hans förmåga att skapa en lugn och inspirerande atmosfär i den nervösa situation som en inspelning innebär.

Ett stort tack också till Björn Fahlström, återkommande timlärare i musikteori på Högskolan för scen och musik, för ovärderlig hjälp med allt från bibelcitater till datormystifikaationer.

Gunnar Forshufvud